

Наростання опору денаціоналізації

Розгром націоналістичного руху в Україні на початку 1950-х рр. був серйозною поразкою для українства, але він не призвів до припинення боротьби українців за свободу й незалежність, вільний національно-культурний розвиток, а лише змінив її форми і методи. На зміну збройних прийшли мирні форми боротьби. Цьому цілком сприяла суспільно-політична обстановка, яка склалася в країні на початку і в середині 1950-х рр.

Смерть Сталіна і міжособна боротьба за владу в керівництві партії і держави привели до лібералізації суспільних відносин, пом'якшення політичного й культурного клімату в СРСР. Радянське керівництво змушене було відмовитись від державного терору як постійного методу управління. Деякі з керівників усвідомлював, що від-

центрові тенденції, які спостерігалися в СРСР, цілком можуть послужити його розвалом. Серед них доволі активну позицію, як не дивно, займав Л. Берія, перший заступник голови уряду СРСР. У 1953 р., в процесі боротьби за лідерство в державі, він, прагнучи завоювати прихильність місцевих кадрів, запропонував хоча б частково задовольнити національні почуття жителів республік, надати більше прав союзним та автономним республікам, передати більшість економічних об’єктів у республіканську власність.

«За задумом Берії, — пише з помітним пієтетом професор Б. Соколов, — керівниками компартій і основних відомств мали стати представники корінної національності. Було запропоновано сформувавши національні армії, заснувати національні ордени (наприклад, у Грузії — Шота Руставелі, в Україні — Тараса Шевченка тощо). Перевести діловодство на національні мови, більше уваги надавати національній інтелігенції. Лаврентій Павлович сподівався привернути народи можливостями зберегти і розвивати національні мови, служити у національній армії, підкорятися одноплемінникам, а не людям, присланим із Москви. Мав намір притягнути на бік центру національні еліти, давши їм реальну владу у республіках... Досвід війни переконував Лаврентія Павловича, що далеко не всі советські народи готові йти у бій “За Родіну, за Сталіна!”. Його син, котрий побував у Західній Україні, підтвердив, що жителі приєднаних територій зовсім не раді своєму входженню до “сім’ї братніх народів”». Серго Лаврентійович згадував: «Дуже сильне враження на мене справили захоплені повстанці. Багато хто з них був моїм ровесником. Освічені, переконані у своїй правоті молоді люди. Нерідко серед них траплялися студенти... Коли я розповів про бачене в Західній Україні батькові, він відреагував так: “А чому ти дивуєшся? Ці люди воюють за самостійну Україну. І в Грузії так само було, і в будь-якому іншому місці може бути. Зброєю їх на свій бік не закличеш...”»¹⁴⁹.

У травні 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС була ухвалена постанова про ситуацію в західноукраїнських областях, яка була підготовлена за відповідною запискою Л. Берії. У ній відверто зазначалось, що боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести тільки шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій. Були визначені серйозні прорахунки в національній та аграрній політиці на цих землях. Відтак помітно розширилося викладання у вузах українською мовою. Влітку 1953 р. вперше і востаннє абітурієнти в усіх національних республіках Союзу РСР писали вступні твори національними мовами цих республік.

З перемогою М. Хрущова ініціатива з проведення заходів щодо лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР перейшла до нього, хоча цей процес був об’єктивною закономірністю суспільного

розвитку, а його персоніфікація належала до особливостей і своєрідностей її виявлення в Союзі загалом і в Україні та Росії зокрема.

Великі надії в інтелектуалів країни породив XX з'їзд Комуністичної партії, що за доповіддю М. Хрущова засудив культ особи Й. Сталіна й висвітлив “грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС”. В його резолюції підкреслювалась необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві. Теоретичною базою такого рішення була теза про те, що “соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а, навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей”. Відповідно до настанов з'їзду розпочалася перебудова органів державного управління з метою оптимізації форм їхнього функціонування. Було ліквідовано, зокрема, Комітет у справах культурно-освітніх установ та Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Замість них був утворений один орган — Міністерство культури Української РСР, що певною мірою мало поліпшити організацію творчої праці інтелігенції, підвищити її ефективність і результативність.

Раніше від інших на нову ситуацію зреагували письменники. З позицій “розширеного трактування методу соціалістичного реалізму” були написані автобіографічна повість О. Довженка “Зачарована Десна”, роман Б. Антоненка-Давидовича “За ширмою”, поеми “Розстріляне безсмертя”, “Мазепа” та повість “Третя рота” В. Сосюри, Л. Первомайського “Дикий мед”, роман Гр. Тютюнника “Вир”. Важливу роль у культурному процесі відіграли твори О. Гончара “Людина і зброя”, М. Стельмаха “Кров людська – не водиця” (1957 р.), “Хліб і сіль” (1959 р.), “Правда і кривда” (1961 р.). У поезії та прозі активно виступали В. Симоненко, М. Руденко, Л. Костенко, Д. Павличко, В. Вінграновський, Р. Лубківський, Ю. Мушкетик, І. Чендей, І. Драч, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз та ін.

Політична “відлига” привела до нової хвилі “українізації”. Знову постало питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети “Радянська культура”, “Радянська освіта”, “Літературна газета” та ін. друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити її красу й милозвучність. На захист української мови виступили М. Рильський, Л. Дмитерко, Н. Рибак, С. Крижанівський та ін. Письменник М. Шумило (військовий кореспондент під час війни) в журналі “Смена” за липень 1956 р. писав: “На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів

типу Суворіна, що видавав чорносотенну газету "Новое время", і Шулґіна — видавця такої ж реакційної газети "Киевлянин". Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. В тому суть і рівноправність націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація".

Пом'якшення в мовній сфері привели до появи низки нових українських видань. Протягом 1954—1955 рр. почали виходити нові журнали українською мовою — "Мистецтво", "Фізіологічний журнал", "Прикладна механіка", "Колгоспник України", "Прапор", "Український фізичний журнал". У 1957—1958 рр. побачили світ "Український історичний журнал", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія", "Економіка Радянської України", "Радянське літературознавство". Загалом за офіційною статистикою в 1956—1958 рр. кількість журналів, що виходили в Україні, збільшилась з 49 до 64 назв (47 — україномовні). Україномовні газети в 1956 р. склали майже 77 %.

У 1963 р. в Києві відбулася республіканська конференція з питань культури української мови, в якій взяли участь понад 800 учителів, письменників, науковців. В центрі уваги учасників конференції стояли питання загального стану української мови в суспільстві. В багатьох виступах засуджувалась теорія двомовності націй, говорилося про необхідність розширення сфери вживання української мови, усунення штучних перешкод для її розвитку. Перед партійним і державним керівництвом було порушено питання про поліпшення стану української мови. Зокрема йшлося про те, щоб в усіх учбових закладах навчання вести українською мовою; нею ж проводити виховну роботу в дошкільних установах, де є діти українського населення; запровадити українську мову в усіх установах і підприємствах, на транспорті і торгівлі; забезпечити державною підтримкою першість українській мові у видавничій справі і кіновиробництві та ін. Проблеми збереження і розвитку рідної мови широко обговорювалися на сторінках періодичної преси.

Під натиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест не раз висловлювався на захист української мови. За збереження і розвиток національної мови й культури відкрито заявили учасники V з'їзду українських письменників, що відбувся у листопаді 1966 р. Роком раніше були зроблені деякі кроки до поширення української мови у вищій освіті. На цей час у восьми університетах України студенти-українці становили 61 %, викладачі-українці — 56 %, однак лекції читали українською мовою лише 34 % викладачів. А в Харківському та Одеському університетах тільки 10 % лекційних курсів читалися українською мовою.

У 1965 р. міністр вищої й середньої освіти УРСР М. Даденков розіслав лист-інструкцію про мову викладання у вузах, де ставилося за-

вдання поступово перевести вузівське навчання на українську мову. Передбачалося, зокрема, запровадити у вузах, на курсах і в академгрупах чи потоках факультативне вивчення української мови. Викладачі, які добре знали українську мову, мушили читати лекції цією ж мовою, для інших мали бути організовані курси для її вивчення. Підручники, наукові записки вузів та міжвузівські збірники повинні були видаватися, як правило, українською мовою. Для вузівських працівників мало бути запроваджене проведення кандидатського мінімуму з усіх спеціальностей українською мовою. Нею ж повинні були проводитися всі офіційні заходи, масово-політична й культурно-освітня робота. Десятим, останнім, пунктом було записано: зміцнювати інтернаціональне виховання, поглиблювати вивчення російської мови.

Аналіз подальших подій свідчить, що жоден із пунктів інструкції М. Даденкова не був виконаний, крім останнього — поглибленого вивчення російської мови. У документі було записано: “Незалежно від мови викладання у вузі, забезпечувати абітурієнтам і студентам рівноправне користування українською та російською мовами на всіх видах занять”. Прагнення “рівноправності мов” на практиці завжди призводило до безперечної переваги й посилення російської мови. Беззахисна українська мова відступала все далі під натиском “рівноправної” русифікаційної політики радянської держави.

Для періоду “відлиги” було характерне і певне відновлення історичної справедливості — повернення українській культурі імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Особливу активність проявляв у цьому М. Рильський. Саме завдяки йому було помертньо реабілітовано поетів О. Олесья і М. Вороного. Він домігся перевидання творів видатних українських композиторів XVIII—XIX ст. М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії з упорядкування помертньої спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, а також Б. Бобинського, О. Досвітнього, Г. Косинки, М. Ірчана, М. Куліша, Д. Фальківського та багатьох інших, репресованих сталінщиною письменників. Деякі письменники були поновлені в правах членів Спілки українських письменників. Серед них: Н. Забіла, Г. Епик, Б. Коваленко, В. Поліщук, Г. Овчаров, З. Тулуб, Г. Хоткевич, Е. Шехтман, Є. Шабліовський, О. Сорока, В. Гжицький. Того ж 1956 р. були реабілітовані Б. Антоненко-Давидович, А. Костенко, П. Кононенко, П. Колесник, А. Петрусь-Карпатський, Ю. Шкрумеляк. Після довгих років репресій в 1957 р. повернулися в літературу М. Андрущенко, М. Годованець, М. Гаско, М. Доленго, О. Журлива, М. Марфієвич. У жовтні 1957 р. був поновлений в письменницькому товаристві репресований О. Ковінька, а в грудні — В. Мисик.

Реабілітація давала право на видання деяких творів, визнаних найкращими. Наприкінці 50-х рр. вийшли твори В. Еллана-Блакитного, Г. Епіка, М. Ірчана, В. Чумака, І. Микитенка, роман "Людолови" З. Тулуб, "Чорне озеро" В. Гжицького. М. Годованець опублікував свої "Байки", О. Журлива та М. Гаско — збірки "Поезії", А. Петрусь-Карпатський — збірку "Що на світі найсвятіше", Ю. Шкрумеляк — збірку "Сопілка співає". У цей період вийшли також однотомник О. Досвітнього "Вибрані твори", збірка "Вибране" О. Сороки, "Вибрані поезії" М. Вороного, окремі твори Д. Бузька, М. Куліша, О. Соколовського. Деякі твори письменників, репресованих за сталінського режиму, опубліковано в "Антології української поезії" та збірнику "Революційні поети Західної України". В газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про реабілітованих. З'явилися літературознавчі праці про них. Реабілітовані діячі культури, які лишилися живими, поступово втягувалися в культурне життя народу, хоча не всі зберегли життєві сили й могли так само енергійно й послідовно відстоювати його інтереси, як раніше.

Відкат сталінізму дався взнаки в усіх сферах суспільно-культурного життя. У другій половині 50-х рр. створено такі наукові центри, як Академія будівництва і архітектури (1956 р.), Українська сільськогосподарська академія наук (1956 р.), почали діяти нові творчі спілки — Спілка журналістів України (1957 р.), Спілка працівників кінематографії України (1958 р.). Дещо полегшився доступ публіцистам, літераторам, історикам, мистецтвознавцям до архівних матеріалів. З поліпшенням мовної ситуації вдалося перевидати "Словник української мови" Б. Грінченка, опублікувати низку документальних збірників. З обов'язкового вжитку було вилучено "Короткий курс історії ВКП(б)".

Водночас більше уваги стали приділяти збереженню історико-культурної спадщини народів СРСР. Контроль за охороною, ремонтом та реставрацією пам'яток архітектури почав здійснювати Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР) замість Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. В результаті дещо поліпшилась координація керівництва справою охорони і збереження історико-архітектурних пам'яток і музейною справою з боку республіканських органів.

Суттєве значення для поліпшення державного обліку нерухомих пам'яток мала постанова Ради Міністрів УРСР від 25 березня 1956 р. "Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР". Під охорону держави було взято понад 2 тис. визначних архітектурних споруд українських, вірменських, польських, російських, татарських та інших митців. Урядова постанова не обмежувалася тільки затвердженням списку пам'яток, що був по суті першим державним реєстром пам'яток архітектури в республіці, а й вказувала на не-

обхідність дотримання режиму експлуатації пам'яток архітектури, встановленого відповідними угодами і охоронними зобов'язаннями.

Лібералізація політичного й культурного життя в СРСР у другій половині 50-х рр. змусила й компартійну верхівку визнати деякі свої помилки. Так, 8 травня 1958 р. ЦК КПРС видав постанову, в якій визначав неправильною і однобокою оцінку опери Б. Данькевича "Богдан Хмельницький", дану в редакційній статті "Правди" у липні 1951 р. У постанові вказувалося, що недоліки, які спостерігалися в лібрето опери та її музиці, не були "великими ідейними пороками" і не заслуговували на таке суворе засудження.

Того ж року ЦК КП України прийняв постанову "Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів Української РСР". У ній зазначалися однобокість і бездоказовість критики на адресу великої групи українських композиторів. Водночас вияви новаторства в музичній творчості все ж не визнавалися. У постанові вказувалося на необхідність і надалі "боротися проти удаваного "новаторства", зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва". В подальшому такого самого тиску зазнавали й ті музиканти, які створювали й популяризували різну за своїм видом рок і поп-музику.

На рубежі 50–60-х рр. дещо відкрилась "залізна завіса", якою були відгороджені СРСР та його сателіти від зовнішнього світу. Крім нових віянь у сфері моди та музики, в Україні поширювалися шляхом перекладів твори відомих західних письменників Антуана де Сент-Екзюпері, Ернеста Хемінгуея, Альберта Камю, Франца Кафки та ін. Все частіше за кордон виїжджали з України туристські групи, творчі колективи і виконавці. У цей час, зокрема, відбулися гастролі Державного українського народного хору в Федеративній Республіці Німеччині, Д. Гнатюка в Канаді, Державного ансамблю танцю УРСР у Франції, поїздки групи діячів української культури до США і Канади. Розширення контактів з зарубіжним світом, українцями за рубежом стимулювало українізаційні процеси в республіці.

Унаслідок лібералізації суспільного й культурного життя для радянського суспільства, як зазначалося, більш доступнішими стали гуманістичні цінності західної культури. Під їх впливом серед інтелігенції все частіше викристалізовувалося, набирало реальних обрисів критичне ставлення до дійсності, до обмеження рамок "соціалістичного реалізму". Відроджувався інтерес до власної національної культури, народних звичаїв і обрядів, власної історії. Маючи в своєму активі вищий інтелектуальний і культурний рівень, талант і смак, нове покоління української інтелігенції відчувало себе більш вільним і незалежним, соціально зобов'язаним подолати провінційність національної культури, вивести її з-під опіки "старшого брата" і органічно влити в контекст світової культури. В результаті виникло таке явище

суспільно-культурного життя, як “шестидесятництво” — рух творчої молоді, яка сповідувала нові думки, оригінальну тематику, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції режиму в Україні.

Характеризуючи шестидесятників, один із його представників В. Мороз підкреслював: “...то було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спільці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях... які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар’єру, дивитись як твій народ російшать — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватись з багна”.

Провідною постаттю серед молодих поетів був В. Симоненко. Уродженець Полтавщини, він закінчив 1957 р. факультет журналістики Київського університету, виявивши великий потяг до високої громадянської поезії. У 1962 р. вийшла його збірка “Тиша і грім”, у 1963-му – віршована казка для дітей “Цар Плаксіє і Лоскотон”. У 1964—1965 рр., уже після смерті поета (14 грудня 1963 р.), опубліковані збірки поезій, книги “Вино з троянд”, “Земне тяжіння”, “Подорож в країну навпаки”. Його збірки вийшли також у Мюнхені (1965, 1973) під заголовком “Берег чекань”. Провідна ідея творчості поета — безмежна любов до рідної землі:

Рідна земле! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподівання і мрії
У життя вриваються моє.
Я живу тобою і для тебе перейду,
Під твоїм високочолім небом
Гартував я силу молоду.

Стрімко ввійшла в українську літературу наприкінці 50-х рр. випускниця Московського літературного інституту Ліна Костенко. Її перші збірки, написані в час “відлиги” (“Проміння землі”, “Вітрила”, “Мандрівки серця”), засвідчили непересічний талант поетеси, її природну мудрість, уміння глибоко, філософськи осмислювати дійсність, генерувати нові, оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі.

Більш плідною й багатою в новій суспільно-культурній атмосфері була творчість композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямку в музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Г. і П. Майбород, К. Мейтуса, А. Штогаренка та ін. Но-

ваторством позначена була авангардна музика композиторів—“шестидесятників” Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загоруєва.

Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика. Непересічним талантом і майстерністю відзначалися переклади Г. Кочура, М. Лукаша. Нові імена та ідеї з’явилися в історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородая. Оригінальні форми й незвичний зміст принесла творчість художників П. Заливахи, А. Горської, В. Кушніра, В. Зарецького.

З рухом “шестидесятників” тісно пов’язане ім’я талановитої художниці, учениці Ф. Кричевського Т. Яблонської, яка ще в 50-ті рр. здобула популярність і визнання своїми картинами: “Хліб”, “Весна”, “Над Дніпром”, “Ранок” та ін. У 60-ті рр. художниця на протигагу “соціалістичному реалізмові”, що тяжів фактично до натуралізму, демонструє нові рішення синтетичних образів, в яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису (картини “Травень”, “Фольклорна сюїта” та ін.). Т. Яблонська разом із В. Зарецьким та іншими художниками—“шестидесятниками” стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, в наступні десятиріччя.

Пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання інтересу в суспільстві до театрального мистецтва: протягом 1958—1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 млн до 15,5 млн на рік. Багатьох приваблювало мистецтво таких майстрів сцени, як В. Добровольський, Н. Ужвій, Ю. Лавров, Є. Пономаренко, М. Романов, Ю. Хохлов. Традиції Л. Курбаса творчо наслідували його учні — режисери Г. Юра, М. Крушельницький, Б. Тягно, В. Складенко та ін.

З оригінальними ідеями і творчими знахідками влилися в потужний суспільно-культурний рух І. Драч, М. Осадчий, Є. Свєрстюк, І. Світличний, М. Горинь, С. Караванський, В. Мороз, М. Лукаш, В. Стус, М. Холодний, І. Калинець, І. Стасів-Калинець та багато інших відомих і менш відомих трудівників і творців української культури новітнього часу. Вони приваблювали й захоплювали нові й нові кола інтелігенції, все глибше проникали в гуцу народних мас. У Києві і Львові виникли клуби творчої молоді, що об’єднували молодих інтелектуалів — письменників, критиків, поетів, художників, композиторів. Характерною особливістю їхньої діяльності був пошук нових форм художнього самовираження нового покоління митців, культивування національних культурних традицій і здобутків. “Шестидесятники” стали тим середовищем, в якому формувалися і кристалізува-

лися нові, більш радикальні опозиційні ідеї. Молодь прагнула дальшого поступу до демократизму. Ці прагнення привели до зародження в Україні наприкінці 50 — початку 60-х рр. дисидентського руху.

Один із тих, хто започатковував українське дисидентство, Л. Лук'яненко розповідав: "Є люди, які дивляться на історію сьогоднішнім днем. І є люди, котрі оцінюють, як ми дійшли до цього, виходячи з відстані не десяти, а п'ятисот і більше років. Як у статистиці закономірність виявляється тільки у великому числі, так і в історії випадкові, здавалось би, події стають у логічний ряд, коли починаєш їх оцінювати з погляду ряду хронологічного. І я вже тоді усвідомлював, що двадцятий з'їзд — це критика у межах тієї самої системи. Системи, що прихильнішою до України не стала".

Л. Лук'яненко народився у 1927 р. в с. Хрипівці Городнянського району на Чернігівщині. Виріс у селянській родині, рано спізнавши нужду і голод. У 1944 р. пішов до армії, відслуживши дев'ять років. У 1953 р. вступив на юридичний факультет Московського університету імені М. Ломоносова. На той час він уже мав життєву програму — програму боротьби за самостійність України.

За направленням Л. Лук'яненко поїхав у західний регіон України, ставши пропагандистом Радехівського райкому партії, що на Львівщині. "То була дуже вигідна посада, — згадував він. — Я їздив по селах, вивчав становище, знайомився з людьми, заходив у хати, в школи. Переді мною оживали сліди недавньої боротьби. Швидко знайшов своїх прихильників, зазнайомився з Віруном, Луцьківим. А що мав уже тут своїх прихильників, вирішив іти далі. Наступним районом став для мене Глинянський. Отже, в Глинянах переходжу в адвокатуру, тут — нові знайомства: з Кандибою й іншими. Оскільки тут осередок уже є, Кандиба іде в Перемишляни. Вірун — він закінчив партшколу — налагоджує по Україні контакти з колишніми однокурсниками. А я закінчую програму партії — Української робітничо-селянської спілки..."¹⁵⁰.

Українська робітничо-селянська спілка мала ставити за мету вихід України зі складу СРСР, причому вперше в повоєнній історії передбачались мирні методи боротьби. Планувалось, що спілка вестиме пропаганду за здійснення ст. 17 Конституції СРСР та ст. 14 Конституції УРСР, що потім питання розглядатиметься Верховною Радою УРСР або вирішуватиметься шляхом всенародного референдуму. На першому етапі боротьби за незалежність головна увага мала бути спрямована на розширення демократичних прав і свобод в СРСР, демократизацію країни. Передбачалося використовувати як легальні, так і нелегальні форми роботи. Однак далі наміру і програми справа не пішла, спілка створена не була: у січні 1961 р. Л. Лук'яненка,

І. Кандибу, С. Віруна, О. Лібовича, В. Луцьківа, Й. Боровницького та І. Кіпиша було заарештовано.

У травні, після чотирьох місяців слідства, у Львові відбувся судовий процес. Члени групи були звинувачені у зраді Батьківщини і на підставі ст.56, ч.64 Кримінального Кодексу УРСР засуджені: Л. Лук'яненко — до розстрілу, І. Кандиба — до 15 років, С. Вірун — до 11 років, а інші — до 10 років позбавлення волі. Такий суворий вирок мав кілька причин, які сам Л. Лук'яненко пояснював так: “По-перше, ми були групою інтелігентів: три юристи, агроном, міліціонер, партпрацівник, завклубом. Досі національно-визвольний рух мав збройний характер і формувалася з простих селянських хлопців... Друге: міжнародна обстановка загострювалась — і це також вплинуло”. Крім того, на думку Л. Лук'яненка, зіграв свою роль третій фактор: “Не встигли ще закінчити нашу справу, як розкрили дві підпільні організації: “Український національний комітет”, у якому арештували п'ятдесят чоловік (судили двадцять), і ходорівську групу (судили дев'ять чоловік)”¹⁵¹.

9 червня 1961 р. Львівський обком КП України прийняв постанову “Про викриття та ліквідацію національної групи Л. Лук'яненка та інших”, якою констатував, що “націоналістична група Лук'яненка ліквідована і учасники її засуджені”. Обком вимагав від партійних організацій “посилення партійної пильності”, “докорінного поліпшення масово-політичної роботи серед населення”¹⁵².

У липні 1961 р. Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула справу в касаційному порядку, замінила Л. Лук'яненкові смертну кару на 15 років ув'язнення, а І. Кіпишу та Й. Боровницькому призначила до 7 років позбавлення волі. П'ятнадцятирічний термін Л. Лук'яненка закінчився в 1976 р., однак останнім у його житті не став.

На початку 60-х рр. кількість так званих антирадянських проявів істотно зросла, особливо після прийняття урядом рішення про підвищення цін на м'ясомолочну продукцію. Значно збільшилась кількість анонімних документів, виявлених на території Радянського Союзу, в тому числі і в Україні. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР було розповсюджено 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 2,5 тис. авторів, що вдвоє перевищило аналогічні показники за той же період попереднього року.

У доповідній записці, надісланій КДБ СРСР до ЦК КПРС, зазначалось: “У листівках і анонімних листах містяться заклики до активної боротьби проти існуючого в СРСР ладу, злісні наклепницькі вигадки щодо окремих керівників Радянської держави, націоналістичні настрої, невіра в побудову комуністичного суспільства в нашій країні, наклепи на радянську демократію. В ряді анонімних документів висловлюється ненависть до КПРС і комуністів, погрози на адресу

місцевого партійного і радянського активу”. Найбільша кількість антирадянських документів виявлена в Україні, Азербайджані, Грузії, Латвії, а також в окремих районах РРФСР.

Гасло відродження української державності висунув і Український національний фронт (УНФ), утворений наприкінці 1964 р. на західноукраїнських землях. Ініціаторами його створення були Д. Квечко, З. Красівський, М. Дяк, М. Мелень. Як вважали учасники УНФ, до економічної експлуатації й політичного гноблення народів СРСР долучається ще й позбавлення їх власної національної культури, прилучення цих народів до фактично провінційної російської культури з елементами національної¹⁵³. УНФ налічував понад 150 осіб в основній ланці і мав досить розгалужену мережу осередків в інших регіонах України. Він виробив низку політичних документів, зокрема “Програму”, “Статут”, “Тактику”, протягом кількох років видавав теоретичний журнал “Воля і Батьківщина” (вийшло 16 чисел часопису). Члени цієї організації приймали присягу і сплачували членські внески, дотримувались суворої конспірації і досить довго уникали стеження з боку органів КДБ.

УНФ прагнув спиратися на всі прошарки суспільства — селян, робітників, інтелігенцію. Головною метою організації була агітація за вихід України зі складу СРСР, а в кінцевому підсумку — утвердження “української самостійної держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами”. Після відокремлення України від Росії передбачалося замінити державно-колоніальну адміністрацію новою національною владою в особі дійсних народних представників, вільно обраних самим народом, розпустити партійні та пропагандистські організації. Варто відзначити, що учасники УНФ не відмовлялись від соціалістичної ідеї — тоталітарний режим в Україні мав бути замінений “народним соціалізмом”, побудованим на принципах самостійності, народовладдя, процвітання, соціальної справедливості й свободи¹⁵⁴.

УНФ не заперечував можливості вимушених насильницьких дій, але головну ставку робив на легальні методи боротьби, формою здобуття незалежності вважав всенародний референдум. Щоб привернути увагу громадськості, правлячої верхівки СРСР до проблем розвитку української культури, УНФ надіслав делегатам ХХІІІ з’їзду КПРС, а також до редакцій центральних газет “Меморандум Українського національного фронту”. Автори цього документа вимагали від властей захистити українську мову від утисків, повернути репресованих українців із місць заслання, реабілітувати жертви сталінського терору.

В грудні 1964 р. група українських комуністів звернулася до комуністів усього світу з проханням не закривати очі на реалії радянського способу життя, радянської демократії, національної політики КПРС. У зверненні йшлося про наслідки “русифікаторської колоніза-

ційної політики Москви”, про планомірне і цілеспрямоване розпалювання російського великодержавного шовінізму, що “становить щораз більшу загрозу мирові і безпеці народів..., стає справжнім прапором найбільшої в світі імперії”¹⁵⁵.

Процес реформ, який почався за М. Хрущова в другій половині 50-х рр., сприяв зростанню громадської активності. Люди повірили в себе, у можливість змін, в оновлення країни. Молодь, відчувши подих свободи, прагнула більше гласності, дальшої демократизації суспільства. Поволі поверталися із забуття твори репресованих і замовчуваних українських письменників. Міцніли інтерес до рідної мови, історії, культури, почуття національної гордості і самосвідомості... Але цей процес зустрічав щораз сильніший, усе відвертіший опір. Кожен крок уперед розглядався деякими керівниками як загроза системі, викликав занепокоєння і побоювання.

У середині 60-х рр. по Україні прокотилася хвиля арештів — перша після приходу до влади нового керівництва. У кінці серпня та на початку вересня 1965 р. заарештовано кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції, в тому числі літературного критика І. Світличного, мистецтвознавця Б. Гориня, художника О. Заливаха, літературознавця М. Косіва та ін. При цьому не було зроблено повідомлень про причини арештів, не було пред’явлено звинувачень. Натомість поширювалися чутки, що начебто викрито націоналістичне підпілля, антирадянську організацію тощо. Із запитом про долю заарештованих, характер проведених арештів до ЦК Компартії України зверталися депутат Верховної Ради СРСР М. Стельмах, депутат Верховної Ради УРСР А. Малишко та Г. Майборода, група інтелігенції м. Києва, зокрема авіаконструктор О. Антонов, кінорежисер С. Параджанов, композитори В. Кирейко та П. Майборода, письменники Л. Серпілін, Ліна Костенко, І. Драч. Однак ніхто з них відповіді не одержав.

Восени 1965 р. І. Дзюба та В. Стус під час прем’єри в новому столичному кінотеатрі “Україна” фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” закликали глядачів виступити з протестом проти арештів. Відразу після цієї події В. Стус, будучи “притягнутим до відповідальності”, подав пояснювальну записку до дирекції Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Він писав, що не міг терпіти, не міг мовчати, дізнавшись про арешти серед інтелігенції. Він хотів сказати глядачам, що Сталін і Хрущов прикривалися ім’ям Леніна, що сталінські розстріли і деякі хрущовські заходи робилися всупереч ленінізмові...

В. Стус народився в січні 1938 р. в с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області в селянській родині. Дитинство і юність його минули в Донбасі, перші уроки поезії одержав від мами. Закінчив філологічний факультет Донецького педінституту, вчителював на

Кіровоградщині, поблизу Гайворона. Служив у армії, тоді ж вийшли його перші друковані вірші, там захопився поезією М. Бажана. Час після армії став часом поезії, особливо цінував творчість М. Рильського, С. Верхарна, В. Свідзинського, Б. Пастернака. У 1961—1963 рр. вчителював у Горлівці, працював літературним редактором газети “Соціалістичний Донбас”. У 1963 р. вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, з якої був відрахований через тиждень після виступу в кінотеатрі “Україна” — за “систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу...” (з наказу директора інституту М. Шамоти).

З цього моменту почалися важкі роки поневірянь, коли він брався за будь-яку роботу, коли не міг друкуватися (його збірка “Зимові дерева”, одержавши схвальну рецензію І. Драча, так і не вийшла):

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав!
Чи людська добрість — тільки доти добрість
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденого в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить?..

Майбутнє України В. Стус бачив тільки на шляху її самостійного розвитку. Одним із шляхів виходу України із складу СРСР міг би бути, на його думку, референдум, ініційований громадськістю і проведений з допомогою ООН та урядів інших країн¹⁵⁶.

У вересні—грудні 1965 р. під впливом серпнево-вересневих арештів І. Дзюба написав працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, яка поширювалась через самвидав. Праця адресувалася насамперед тодішньому керівництву УРСР і СРСР: автор прагнув переконати лідерів країни в тому, що вони проводили згубну національну політику, що вони по-фарисейському клялися іменем Леніна, а насправді відходили від ленінських принципів у національному питанні. З позиції “розширеного трактування соціалістичного реалізму” автор розглядав проблему права націй на самовизначення, доводив, що Ленін вкладав у поняття “націоналізм поневоленої нації” позитивний зміст. Спираючись на фактичний матеріал, І. Дзюба викрив політику придушення національно-культурних інтересів українського народу, показав ущемлення його в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах. Він розкрив правду про становище України — правду, яку одні не хотіли помічати, а інші старанно приховували за бравурними маршами і гучними реляціями.

У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав листа на ім’я першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, долучивши до нього, як відомо, названу працю. У

листі підкреслювалось, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному становищу, що стан української культури і мови викликає глибоку тривогу, що не можна відповідати репресіями стосовно людей, які відкрито й принципово висловлювали свої погляди, перебуваючи цілком на радянських і соціалістичних позиціях. Автор листа наводив приклади того, як карали зняттям з роботи, виключали з партії десятки людей за участь у тих чи інших справах чи причетність до них, що доволіно кваліфікувалися як “націоналізм” (під яким фактично розумілося прагнення до національної справедливості, до реальної рівності або й просто інтерес до національних проблем, історії тощо).

Через чверть віку автор так сказав про свою працю, точніше, про окремі її положення: “Зрештою, мій тодішній заклик — повернутися до лєнінських принципів, до національної політики 20-х років — звучить сьогодні наївно. Хоча б тому, що такі “повернення” до перехідних етапів в історії неможливі. Правда, я й не мав на увазі “повернення” в буквальному значенні, а лише відновлення самого принципового підходу. Але й його сьогодні недостатньо — зовсім інша історична ситуація, інший стан народу, інші завдання й можливості.

Щодо мого “опертя на Леніна”. Для начальства, яке вважало себе єдиним розпорядником лєнінської спадщини, навіть якщо знало Леніна з двох-трьох цитат, послужливо підсунених референтами, все було ясно: Дзюба фальсифікує Леніна, “маскується” Леніним тощо. З другого ж боку, деякі “націонали” казали: от вдалу форму знайшов Дзюба — б’є комуністів їхньою ж зброєю.

Мушу сказати, що і ті, і ті помилялися щодо мого суб’єктивного настановлення. Я справді тоді був під глибоким враженням від лєнінського підходу (особливо в останні роки його життя) до національного питання і вірив у те, що, керуючись цим підходом, можна вийти з кризи і знайти шлях до національної справедливості”¹⁵⁷.

Праця І. Дзюби мала, за його визначенням, три адресати і, відповідно, три рівні аргументації. Перший — це партія, ЦК КПУ, ЦК КПРС. Другий — російська і російськомовна інтелігенція в Україні і поза Україною. І третій — “це українці, наша молодь, яка була в розгубленості. Що робити, як діяти, адже є різні версії, один — за підпілля, другий — за легальний опір. Я тоді вважав, що нам потрібно отак відверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за Конституцією і на цьому ми повинні стояти”¹⁵⁸.

Працю І. Дзюби Б. Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління. Нею письменник зініціював появу досліджень інших авторів, які прагнули об’єктивно осмислити історичний шлях України,

пропонували своє бачення виходу її із складного становища, в якому вона опинилася в умовах радянської влади.

Помітним кроком уперед у розвитку політичної думки в Україні 70–80-х рр. мали праці Ю. Бадзьо, уродженця Закарпаття, талановитого вченого, якого система позбавила права займатися улюбленою справою. Його теоретична історико-філософська праця “Право жити” присвячена обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, притаманне лише їй місце на теренах світової цивілізації. Причину зневажання прав української нації Ю. Бадзьо, як і І. Дзюба, вбачав у російській великодержавній політиці. Однак, якщо І. Дзюба в своїх інтерпретаціях виходив з марксистсько-ленінських позицій, то Ю. Бадзьо базував свій погляд на засадах демократичного соціалізму, доволі далекого від марксизму. Здійснюючи огляд робіт української історії, автор піддає нищівній критиці методологічні принципи, з яких російська, а згодом і радянська історіографія підходили до багатьох питань української історії, не визнаючи за нею самостійного, самодостатнього історичного процесу.

Одне з центральних місць у праці займає критика теорії “злиття націй”. Її творцем Ю. Бадзьо вважав В. Леніна, який, по суті, легітимував асиміляцію всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР. Причому, як зазначалося, ця теорія отримувала могутнє ідеологічне забезпечення, внаслідок чого штучно препарувалась, фальсифікувалась історія народів. В її основі залишався російський великодержавний шовінізм. Торкаючись майбутнього країни, автор говорить про необхідність існування ідеологічного, культурного та політичного плюралізму. Він виступає за багатопартійність, широке представництво робітників і селян в органах влади.

В 1979 р. Ю. Бадзьо завершив роботу над відомою історико-філософською працею “Лист до російських та українських істориків”, в якій дослідив походження трьох слов’янських народів — українського, російського та білоруського.

Правдиві праці з історії українського народу та його культури підготували в цей час Є. Пронюк, І. Дзюба, М. Брайчевський, О. Апанович. Зокрема, наукові дослідження М. Брайчевського присвячені походженню Русі, виникненню Києва й інших давньоруських міст. Важливу роль у піднесенні національної свідомості українців відіграла його полемічна праця “Приєднання чи возз’єднання”, в якій розглядаються події часів Хмельниччини. В ній, зокрема, була піддана аргументованій критиці офіційна інтерпретація українсько-російського договору 1654 р. і зроблена спроба об’єктивно оцінити діяльність керівників козацької України. Ця робота була написана ще за часів хрущовської “відлиги” для “Українського історичного журналу”, але з’явилася тільки в 1972 р., і то за кордоном.

Радянський режим докладав великих зусиль, щоб припинити діяльність опозиції. У 1964 р. в Одеській області органи державної безпеки викрили “Демократичний союз соціалістів”, який піднімав питання про надання суверенітету Україні. На Миколаївщині в 1969 р. була припинена спроба утворити організацію “Боротьба за суспільну справедливість”. У тому ж році в Луганську були заарештовані й засуджені на тривалі строки ув’язнення організатори “Партії боротьби за реалізацію ленінських ідей”. Ці та інші організації ставили собі за мету добиватися демократичних перетворень, захистити національні інтереси українського народу, врятувати його від політичної, економічної та духовної катастрофи.

У листопаді 1967 р. у Львові відбувся судовий процес над журналістом В. Чорноволом, який зібрав і передав до офіційних органів матеріали, що розкривали неправомірність політичних процесів, проведених в Україні у 1965—1966 рр. Хоча проти В. Чорновола не вдалося виставити жодного свідка, суд задовольнив вимоги обвинувачення і засудив молодого журналіста до трьох років позбавлення волі. На його захист виступили І.Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, Л. Костенко, А. Горська. В листі до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста вони доводили несправедливість судового вироку В. Чорноволу, підкреслюючи, що “жоден матеріал справи ... не був розглянутий, перевірений, стверджений або спростований з погляду його фактичності й істинності”¹⁵⁹. Документальний збірник “Лихо з розуму”, підготовлений В. Чорноволом, став широко відомий за кордоном. Він був опублікований в журналі “Сучасність” та передавався в ефір радіостанцією “Свобода”. Так починався в Україні рух, який згодом одержав назву правозахисного і охопив переважно інтелігенцію.

Протягом 1965—1967 рр. проведено низку арештів у Москві. Брежнєвське керівництво вирішило “угамувати” інтелігенцію, яка за роки “відлиги” почала піднімати голову. В лютому 1966 р. відбувся судовий процес над А. Синявським і Ю. Даніелем, засуджених відповідно до семи і п’яти років таборів суворого режиму (за крамольні твори, за “антирадянську агітацію і пропаганду”). Влітку 1967 р. відбувся суд над В. Буковським, В. Делоне, Е. Кушевим, наступного року — над А. Гінзбургом, Ю. Галансковим, В. Лашковою та А. Добровольським. У цей час зародилась так звана петиційна кампанія, яка стала однією з форм правозахисного руху, в тому числі в Україні. Листи на захист А. Синявського та Ю. Данієля підписали 80 осіб, зокрема 60 членів Спілки письменників; листи з приводу “суду чотирьох” — 700 осіб, з яких 45,0 % — вчені, 23,0 % — діячі мистецтва, 13,0 % — інженери і техніки, 9,0 % — видавничі представники, учителі, лікарі, юристи, 6,0 % — робітники, 5,0 % — студенти. Наприкінці 1968 р. вийшов перший випуск машинописної “Хроніки поточних подій”, який

розповідав про становище з правами людини в СРСР. Цей позацензурний інформаційний бюлетень виходив до 1983 р., в ньому вміщувалось чимало відомостей і про правозахисний рух в Україні.

Навесні 1968 р. велика група діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів звернулася з листом на ім’я Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного. У ньому підкреслювалось, що політичні процеси — це форма придушення інакомислячих, громадської активності і соціальної критики, конче необхідної для здоров’я будь-якого суспільства. Вони вбачали в цих процесах виразні симптоми реставрації сталінізму в Україні, висловлюючи глибоку тривогу з приводу такого перебігу подій. Лист підписали 14 членів Спілки письменників України, в тому числі І. Дзюба, В. Шевчук, Ліна Костенко, В. Коломієць, І. Драч, М. Вінграновський, В. Некрасов та ін.; літератори І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус; члени Спілки художників України А. Горська, Л. Семикіна, В. Зарецький, І. Литовченко; режисер С. Параджанов; члени Спілки композиторів України Л. Яценко та Спілки журналістів України Б. Гопник; члени-кореспонденти Академії наук УРСР А. Скороход, Ю. Соколов, Ю. Березанський, А. Ситенко, К. Толшиго; лауреат Ленінської премії А. Лубченко; 21 кандидат наук; робітники, студенти, лікарі, інженери, артисти, всього 139 осіб¹⁶⁰. Завдяки широким громадським протестам першу хвилю арештів і судів української творчої, наукової інтелігенції вдалося загальмувати.

Тиск на “підписантів” поступово посилювався. Кількість учасників правозахисного або дисидентського руху була незначною. Вони мали різні погляди, перебували на різних позиціях, але діяли легально і в рамках закону. Проте інакомислення розцінювалось як державний злочин; розповсюдження, зберігання і навіть читання забороненої літератури розглядалося як підривна діяльність. Сам факт зустрічей з П. Якіром і П. Григоренком, знайомство з працями А. Сахарова та іншим самвидавом стало причиною виключення з партії і звільнення зі служби інженера-майора Г. Алтуняна. Влітку 1969 р. його заарештовано: доказами вини були вилучені твори, а також підписання листів — на захист арештованого в Ташкенті генерала П. Григоренка; до газети “Известия” — про переслідування інакомислячих; до президії Наради комуністичних і робітничих партій, де висловлювалося побоювання щодо можливої реабілітації Сталіна.

Послідовно відстоювали українську ідею з погляду загальнолюдських цінностей демократії і свободи Є. Пронюк, В. Лісовий, М. Руденко, О. Мешко, О. Бердник, О. Тихий та ін. В статті Є. Пронюка “Стан і завдання українського визвольного руху” (1964) йдеться про майбутнє для українців як нації, шляхи досягнення демократичного

ладу і повного суверенітету України. Автор вважав СРСР “державою авторитарної олігархії”, яка в соціальному відношенні є знаряддям панування партійно-державної касты і ядро якої складає численна група людей, зайнятих у сфері управління. Економічною основою цієї касты була державна власність на засоби виробництва і праці, на результати праці людей¹⁶¹.

Важливим завданням демократичних сил на найближчий час Є. Пронюк вважав демократизацію СРСР. Тільки за таких умов зможе розвиватися український визвольний рух. Демократизація закономірно приведе до зруйнування правлячої касты, зламу старої й побудову нової державної машини, українізації суспільного, наукового й технічного життя, суверенітету демократичної України.

Значний інтерес становить відкритий лист Антона Коваля (псевдонім В. Лісового) до депутатів Верховної Ради УРСР, датований квітнем 1969 р. Це був не просто критичний аналіз економічного, політичного та культурного розвитку республіки, а спроба конструктивної позитивної програми, реалізація якої могла б, на думку автора, забезпечити державний суверенітет України. А. Коваль указував на необхідність проведення радикальної економічної реформи, передусім підпорядкування урядові УРСР усіх підприємств народного господарства України, здійснення цим урядом розподілу національного прибутку республіки, запровадження виробничого самоврядування на фабриках і заводах, підвищення зарплати робітників та основної частини інтелігенції, оприлюднення розмірів окладів високих державних посадових осіб, значного зменшення різниці між найвищими і найнижчими розмірами зарплати.

У своєму листі автор наголошував на необхідності прийняття нової Конституції Республіки, яка б гарантувала Україні становище суверенної національної держави. На його думку, потрібно було підвищити значення договірних відносин між республіками СРСР, передати наявні компетенції союзних міністерств освіти, культури, внутрішніх справ відповідним республіканським органам. У Конституції слід чітко визначити механізми, які б забезпечили народне представництво шляхом демократизації виборів (висунення кількох кандидатур на одне місце, широке обговорення їх під час передвиборної кампанії), захистили Ради від узурпації їхньої влади бюрократією і перетворили їх в органи справжньої влади й самоврядування.

Не менш важливим було положення про те, що існування різних рівноправних партій не суперечить соціалізму, що це один із шляхів реалізації свободи політичних організацій. У новій Конституції А. Коваль пропонував ухвалити створення Міністерства оборони УРСР, якому підпорядкувати військові з'єднання Збройних Сил

СРСР, що формувалися із населення республіки; зафіксувати право добровільного виходу селянина з сільськогосподарської артілі з орендою землі; створення Конституційного суду, який би розглядав справи з питань відповідності законів Конституції УРСР, скарги громадян про порушення їх прав і свобод. Закони і постанови передбачалось усім Радам приймати шляхом таємного голосування тощо.

Крім того, автор листа наполягав на ліквідації інституту прописки, цензури і встановлення відповідальності лише за розголошення військової чи державної таємниці, за порнографію і тому подібне; на розпуску КДБ, на звільненні з таборів і в’язниць усіх осіб, засуджених за висловлення і поширення своїх політичних, філософських та релігійних переконань; позбавленні працівників державних органів і політичних організацій “узаконених” пільг та привілеїв тощо. Окремий розділ становили питання культури: українізація навчальних закладів республіки, забезпечення на практиці діловодства державних установ українською мовою (на території національних меншостей — мовою цих меншостей), скасування дискримінаційних заходів навколо культурної спадщини українського народу та ін. Тут А. Коваль практично перегукувався з вимогами УНФ, особливо увагу надаючи вихованню національної свідомості українців¹⁶².

У 1972 р. В. Лісовий знову звернувся з відкритим листом уже до членів ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Протестуючи проти арештів 1972 р., автор аналізував причини, які породжували інакомислення й невдоволення в країні. В листі йшлося про глибоку системну кризу, яка охопила радянське суспільство¹⁶³.

Наприкінці 60-х рр. на різних зборах і засіданнях не раз “про-роблявся” І. Дзюба. Від нього вимагали відмови від написаного і самоосудження, самозречення. У 1969 р. правління Київської письменницької організації ухвалило вивести І. Дзюбу із членів Спілки письменників України. Це питання розглядалося на засіданні президії правління Спілки письменників республіки, що відбулося під головуванням Ю. Збанацького. Як видно з матеріалу, поданого “Літературною Україною”, з інформацією на засіданні виступив голова правління Київської письменницької організації В. Козаченко. Він говорив про те, що І. Дзюба не виправдав надій, які на нього поклалися, що його “ідейнохибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти в ідеологічній боротьбі проти нас”.

На засіданні з заявою “До президії СПУ” звернувся І. Дзюба, відмежувавшись від своїх закордонних інтерпретаторів. Пізніше він розповідав: “Суб’єктивно для мене була дуже неприємною та обставина, що зі мною ”солідаризувалися” і мене підтримували на Заході люди, чії політичні позиції були для мене чужими або незрозумілими... Такої заяви дуже домагалися від мене і деякі друзі, і

ті люди в керівництві Спілки письменників, які хотіли мене “зберегти” і, як могли, боронили, але потребували для цього якогось “аргументу”. Після обговорення і критики творчої практики І. Дзюби на засіданні прийнято постанову, в якій визнано правильним рішення Київської письменницької організації. Однак, зважаючи на заяву, президія визнала за можливе залишити І. Дзюбу членом Спілки письменників (щоправда, навесні 1972 його таки виключили).

3 квітня 1977 р., після 18-місячного ув’язнення, І. Дзюба змушений був підписати нового листа з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування. Подібна практика примусового “покаяння” в 1972—1979 рр. була застосована до внучки І. Франка З. Франко, письменників Є. Гуцала та Б. Харчука, перекладача Г. Кочура, історика М. Брайтчевського та ін. В результаті арештів і “покаянь” активність учасників руху опору в Україні дещо знизилась. «Однак, — зазначалося в секретній інформації ЦК Компартії України ЦК КПРС 23 квітня 1973 р., — деякі однодумці заарештованих намагаються продовжити підривну роботу на більш конспіративній основі, рекомендують своїм зв’язкам “у відповідь на репресії удесятирити зусилля, щоб пробуджувати національну свідомість”, прагнуть залучити до “руху” “нових людей”»¹⁶⁴. Повідомлялось також про діяльність націоналістичних груп у Львові, Коломиї та ін.

За даними Б.Кравченка, загальна кількість дисидентів в Україні у 1960—1972 рр. досягла близько тисячі осіб (до них зараховували й тих, хто хоча б раз підписував якісь петиції чи листи протесту). Але очевидно, що коло співчуваючих помічників було ширшим. Дисидентський рух в УРСР мав дійсно український характер — у його національному складі українці становили майже 80 %. Про соціальне походження інакходумців можна судити з досліджень, проведених Я. Білоцерковичем: за його підрахунками, 58,9 % дисидентів були вихідцями із селянства, 30,4 % — з інтелігенції і 10,7 % — з робітників. Більшість провідних учасників українського руху опору належала до першого покоління міської інтелігенції¹⁶⁵.

Провідною ідеєю дисидентського руху в Україні, як доведено дослідженнями Б. Кравченка і Д.А. Картер, залишалось національне питання. В ньому більшою мірою були представлені саме ті національності, які найбільш обмежувались у своїх правах — українці, євреї, кримські татари. Вони мали найвищий протестанційний потенціал, росіяни склали 0,5 %, хоча їхня частка в складі населення України становила, як відомо, близько 20 %¹⁶⁶.

У 1970—1980-ті рр. боротьба українців за свої національні права внаслідок зміни міжнародної обстановки набрала більш організованих форм, до того ж легальних, і здійснювалась переважно в межах

руху за дотримання прав людини в СРСР. Особливу увагу питанням захисту прав людини, суверенітету України приділяла Українська Гельсінкська група (УГГ), створена в листопаді 1976 р. До неї увійшли відомий письменник М. Руденко, письменник-фантаст О. Бердник, правозахисники та колишні політичні в’язні Л. Лук’яненко, І. Кандиба, О. Мешко, П. Григоренко, О. Тихий. Всього в складі УГГ було 10 осіб. “Створення Української громадської групи в обставинах, що панують в Україні, — говорилось у заяві московських правозахисників, — є актом великої мужності”¹⁶⁷.

УГГ була створена як відкрита громадська організація. Вона ставила завдання легальним шляхом домагатися від властей дотримання законодавства щодо прав людини. У програмній заяві групи (від імені “Українського патріотичного руху”) говорилося: “Вільна Україна гарантує всі права народам, що населяють Україну: росіянам і полякам, євреям і татарам, румунам та угорцям. Ми надто добре пізнали, що таке підневільне колоніальне існування, тому заявляємо, що людям, які населяють нашу Батьківщину, ми надамо якнайширші політичні, економічні й соціальні права”¹⁶⁸. У програмній самвидавчій статті “Наші завдання” правозахисний рух кінця 70-х рр. фактично ототожнювався з національно-визвольним рухом. “Кожен, хто думає про права людини на Україні, — підкреслювали автори, — стикається з проблемою національних прав українського народу. Національні права стали вагомою частиною загальнолюдських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем”¹⁶⁹.

Влітку 1977 р., звертаючись до європейської громадськості, УГГ наголошувала, що Україна, ввійшовши до складу СРСР, втратила свій суверенітет, свою державність. “Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах... ті чи інші проблеми, зобов’язання?”. Кожен народ, говорилось у зверненні, повинен бути в спілці демократичних держав “вільним чинником, незалежним творчим духом”. Лише тоді зникнуть ті деформації, що спотворюють стосунки між народами, сіють розбрат і підозри. Народ має бути господарем своєї землі, своєї традиції, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного. Виходячи з цього, УГГ заявляла, що “найрадикальніша вимога української нації для себе і для братерства народів — повна суверенність творчого прояву в усіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не може зупинити втілення цієї ідеї в зримі форми історичної реальності”¹⁷⁰.

Досягнення суверенітету України, на думку авторів документа, було можливе лише за умови вирішення загально-демократичних завдань: встановлення реальної свободи слова, свободи волевиявлення, свободи в’їзду та виїзду зі своєї країни, вільного поширення своїх ідей і знайомства з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо. Пропонувалося звільнити всіх

політв'язнів і ліквідувати відповідні статті в кримінальних кодексах союзних республік і Союзу РСР, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідувати цензуру.

З часом Українська Гельсінкська група поповнювалася все новими й новими членами. Наприкінці 1970 — початку 80-х рр. ними стали О. Гейко-Матусевич, М. Горбаль, Й. Зісельс, В. Калениченко, З. Краківський, Я. Лесів, Ю. Литвин, М. Мельник, В. Овсієнко, О. Попович, Б. Ребрик, П. Розумний, І. Сенік, В. та П. Січко, В. Чорновіл, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич та ін.

У березні 1980 р. українські дисиденти, жертви політичних репресій (“Український патріотичний рух”, за яким стояла УГГ), звернулися до свого народу, до урядів усіх країн світу, до ООН і заявили “про своє бажання вийти зі складу СРСР, вивести наш народ з комуністичної неволі”. “...Кожен день перебування України в складі СРСР наближає нашу національну загибель... — писали автори листа-звернення. — Це не порушення конституції уряду, це наш єдиний спосіб уникнути духовно-національної смерті, домогтися гідного існування”¹⁷¹. Українські патріоти турбувалися не тільки про долю свого народу, а й усіх народів країни. “Відкидаючи всілякі спекуляції радянських властей на наші вимоги, — зазначалось у зверненні, — ми заявляємо: воля України дасть можливість звільнитися й російському народові, й іншим народам, що поневолені сучасним режимом”¹⁷².

Вкрай важливою для УГГ залишалася проблема налагодження контактів з російськими дисидентами, а також міжнародними правовими організаціями. Знаменно, що московські правозахисники — Л. Алексєєва, М. Ланда, Ю. Орлов, О. Гінзбург, А. Щаранський, В. Сліпак гаряче вітали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні, актом великої мужності. Для налагодження контактів з російськими правозахисними організаціями чимало зусиль доклав відомий правозахисник, опальний радянський генерал П. Григоренко, який входив одночасно до Московської і до Української Гельсінкських груп. З належним розумінням ставились до проблеми українських правозахисників Ю. Орлов, О. Гінзбург, які тиражували документи УГГ, розповсюджували їх у зарубіжних засобах масової інформації¹⁷³.

Хоча Українська Гельсінкська група діяла цілком легально і в межах радянської Конституції та підписаних СРСР міжнародних угод, вона стала об'єктом переслідувань і політичних репресій. Із 37 членів групи, які працювали в ній у 1975—1989 рр., 23 було засуджено та відправлено в табори і на заслання, шестеро позбавлено радянського громадянства. Три члени групи — В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин — загинули в таборах.

Справу Української Гельсінкської групи продовжила однойменна Спілка, що постала на місці УГГ в 1987 р. Однією із основоположних її ідей було відновлення української державності¹⁷⁴.

Невід’ємною складовою опору процесам денаціоналізації була боротьба за свободу совісті та віросповідання, вільне здійснення релігійних обрядів, повернення відібраних державою храмів, за реабілітацію та легалізацію Української греко-католицької церкви, яка, як підкреслювалось, заважала утвердженню єдиного православного простору РПЦ і в 1946 р. була заборонена. Однак УГКЦ продовжувала діяти нелегально, за що її в народі стали називати “церквою у катакомбах”. Постійні утиски, репресивні заходи, переслідування не змогли остаточно її знищити. У 60–80-ті рр. таємні обряди для віруючих у Західній Україні проводили понад 300 греко-католицьких священників. Перебуваючи під неослабним контролем радянських спецслужб, УГКЦ спромоглася навіть утримувати нелегальні монастирі та друкарні.

Комуністична влада жорстоко переслідувала релігійних дисидентів. Так, на початок 1968 р. з 230 засуджених учасників національно-визвольної та опозиційної боротьби в Україні через релігійні переконання постраждали 84 особи. В середині 1980 р. з 90 українських політичних в’язнів 78 були покарані за “віру”, серед яких були і греко-католики, і православні. Загалом же, вважається, що питома вага українців серед усіх політв’язнів СРСР становила в повоєнні роки 40 %¹⁷⁵. Ціле покоління молодшої української інтелігенції, за словами В. Стуса, було перетворено в покоління політичних в’язнів.

9 вересня 1982 р. багаторічним політв’язнем Й. Терелею була створена ініціативна група захисту прав віруючих і церкви, до якої увійшли О. Г. Будзинський, С. Січко, А. Поточняк та О. Гнидин. Група направила звернення до ЦК КПРС, в якому доводила неправомірність та неканонічність Львівського собору 1946 р. Від імені духовенства і віруючих УГКЦ вона ставила перед вищим партійним органом конкретні вимоги: проведення вільних виборів в усіх єпархіях Західної України і Закарпаття; надання дозволу будувати молитовні будинки; проведення в регіонах, де греко-католики складають більшість, молитовних будинків, а там, де їх меншість,— створення умов для проведення релігійних культів; відновлення духовних семінарій у Львові та Ужгороді; надання можливості віруючим греко-католикам здобути духовну освіту за кордоном; повернення раніше конфіскованих друкарень; формування авторитетної комісії з розслідування діяльності органів КДБ та МВД, спрямованої проти тисяч священнослужителів і віруючих.

Звернення не залишилося поза увагою відповідних радянських органів. 24 грудня 1982 р. керівник ініціативної групи був заарешто-

ваний. Арешту був підданий у 1984 р. і його наступник В. Кобрин. Однак організований рух за відновлення УГКЦ не припинявся. 1987 р. розпочав свою діяльність Комітет захисту Української греко-католицької церкви, який очолив відомий правозахисник І. Гель. Комітет об'єднав впливових політичних та релігійних діячів і розгорнув активну і широкомасштабну роботу з відстоювання прав та інтересів УГКЦ, використовуючи найрізноманітніші засоби впливу. Так, якщо 1988 р., за визначенням І. Геля, був роком петиційних кампаній, численних звернень до органів державної влади та управлінь, то 1989 р. став роком масових богослужінь, маніфестацій і демонстрацій¹⁷⁶. Під тиском української, російської та міжнародної громадськості Українська греко-католицька церква була легалізована. Собор УГКЦ, який відбувся у Львові в січні 1990 р., визнав рішення Львівського собору 1946 р. неканонічним і незаконним та проголосив Акт про легалізацію УГКЦ.

З відновленням легальної діяльності УГКЦ український національний рух за вільний самобутній розвиток, власну державність був значно посилений.

Російські й українські опозиційні сили, перебуваючи в складних умовах тоталітарної системи, постійно виявляли одна одній підтримку і взаємодопомогу. Реальну, практичну і дійову. Зокрема, А. Сахаров, О. Солженіцин, Ю. Орлов та ін. підтримували в тяжку хвилину тих українців, які відстоювали інтереси демократії і свободи, творили матеріальні й духовні цінності. Відомі виступи А. Сахарова на захист В. Стуса; секретаря Ради церков євангельських християн-баптистів Г. Вінса, А. Сахарова і О. Солженіцина на захист одного з найвидатніших майстрів народного мистецтва П. Рубана. Після жорстокого, по суті смертельного вироку В. Стусу восени 1980 р. (десять років позбавлення волі в таборі особливо суворого режиму та п'ять років заслання) із горьковського заслання на увесь світ прозвучав одинокий, але сильний голос академіка А. Сахарова: «Не людяність вироку українському поету Василю Стусу — сором радянської репресивної системи. Так життя людини ламається безповоротно — це розплата за елементарну порядність та нонконформізм. За вірність своїм переконанням, своєму “я”».

Російські правозахисники, вчені, діячі культури виступали на захист Української греко-католицької церкви. Зокрема, 3 червня 1988 р. на прес-конференції в Міністерстві закордонних справ академік А. Сахаров закликав Радянський уряд зняти заборону з УГКЦ, легалізувати її. С. Аверинцев, народний депутат СРСР, літературознавець і критик, у своїй статті в газеті “Советская культура” попереджав, що “... заборона уніатства не сприяє престижу нашої держави, як і не відповідає вона ... гідності православ'я, принаймні при далекоглядному розумінні останнього”. Такої ж думки дотримувались пра-

вославні російські священники Г. Якунін та Г. Едельштейн, які вважали, що “... оскільки Російська православна церква перебуває в глибокій стагнації, легалізація Української католицької церкви, духовне життя цієї церкви, матиме позитивний вплив на відновлення духовного життя Російської православної церкви”¹⁷⁷.

Російські правозахисники допомагали українським колегам у налагодженні контактів із зарубіжними засобами масової інформації. Одночасно українські дисиденти брали участь у різноманітних заходах російської опозиції. Налагодився систематичний обмін самвидавом. Під багатьма документами радянської опозиції стоять поряд прізвища українських і російських правозахисників. Так, серед підписантів “Листа 139-ти” на захист московських активістів самвидаву Ю. Галанкова та О. Гінзбурга українські правозахисники склали майже п’яту частину.

Демократична громадськість Росії й України підтримувала боротьбу інших народів і народностей СРСР за соціальні й національні права та демократичні свободи (зокрема, й кримських татар в їх прагненні до повернення на історичну батьківщину). Допомогу кримськотатарському національному рухові надавали А. Сахаров, П. Григоренко, О. Некрич, Л. Копелев, А. Григоренко, Г. Лауб, О. Галич, П. Тігрід, О. Філін, С. Караванський, О. Костерін, А. Левітін-Краснов, П. Литвин, І. Пелікан, К. Америк, В. Білоцерківський, В. Франк та ін. політичні й культурні діячі.

В 1966 р. весь світ обійшло звернення поета-перекладача С. Караванського до голови Ради національностей Верховної Ради СРСР, в якому він назвав виселення кримських татар з Криму актом кричущої несправедливості. “Як це так, — писав він, — у ХХ століття суспільство, що прагне збудувати найсправедливіший лад на землі, виселяє з історичних земель ... народ за “зраду Батьківщині” окремих його представників?”¹⁷⁸.

А. Сахаров, відгукуючись на трагічну загибель в 1978 р. М. Мамута, який в знак протесту проти дискримінації здійснив акт самоспалення, писав у телеграмі на ім’я Л. Брежнєва та М. Щолокова: “Незалежно від його конкретних обставин, самоспалення Муси Мамута має своєю справжньою причиною національну трагедію кримських татар... Трагічна загибель Муси Мамута ... повинна послужити відновленню справедливості, відновленню зневажених прав його народу”¹⁷⁹. Боротьбу за реалізацію кримськотатарським народом своїх прав А. Сахаров вважав одним з найбільш важливих і першочергових завдань правозахисного руху в СРСР.

Аналізуючи співпрацю українських і російських дисидентів, чимало дослідників звертають увагу на той факт, що національне питання трактувалося різними учасниками руху опору по-різному. Більшість із російських демократів, відстоюючи право народів СРСР на

вільний національно-культурний розвиток, не визнавала їхнього права на політичне самовизначення, що згодом, уже в 1990-ті рр, поглибило суперечності між російською і українською демократіями.

Опозиційний рух в Україні у 60–80-ті рр. — невід’ємна складова національно-визвольної боротьби українського народу. Він був органічним продовженням попередніх етапів його визвольних, незалежницьких устремлінь. В нових історичних умовах такий рух здійснювався лише мирними, конституційними засобами, висуваючи на перший план не гвинтівку чи автомат, а інтелект. На зміну винищеним прийшли нові покоління борців, переважно з лав інтелігенції, що надавало руху всезростаючої сили та перспективи.

Український опозиційний рух відіграв основну роль у мобілізації національних почуттів українців. Залучаючи в суспільне життя нові історичні концепції, відновлюючи об’єктивне історичне минуле, апелюючи до традицій українського народу, символів, культурних досягнень, учасники руху збуджували в ньому відчуття спільності. Спільності не радянсько-громадянської, а власне етнічної. Одночасно створюючи легальні й нелегальні громадські асоціації, вони формували по суті основу для національної самосвідомості і в громадянському розумінні.

Повоєнний період в історії України — це (попри всі труднощі й суперечності) період нарощування українським народом державницького потенціалу, піднесення його національної свідомості, період фактичного руху України від постпереляславського стану. Антипереляславські тенденції наростали із зростанням радянсько-російського натиску — за законом фізики: сила опору дорівнює силі тиску. Пружина стискувалася, щоб у відповідний момент випрямитися і набути свого природного стану. Україна повільно, але неухильно, рухалася до незалежності.

“Радянський досвід в кінцевому рахунку розділив, а не зблизив наші країни: позаду залишилась гора розбитих горшків, відповідати за яку, по справедливості, повинні обидві сторони, але в першу чергу, звичайно, російська, — пише у своїй статті “Вперед к новій Візантії?” російський дослідник Ю. Каграманов. — Щоб іншим разом стати привабливою для України, Росія повинна “набирати очки” в найрізноманітніших планах, і особливо в духовно-культурному. Лише “наші досягнення”, якщо такі у нас будуть, зможуть повернути нам добре ставлення сусіда”¹⁸⁰.

Радянський Союз був нестабільним утворенням. Його конституційні основи суперечили реальній дійсності. Невідповідність політичного устрою конституційним деклараціям приховувала реальну загрозу розпаду. Врешті-решт, вона забезпечила мирний і законний шлях припинення існування СРСР і утворення незалежних держав відповідно до лінії державних розломів, закладених ще в період ста-

новлення радянської федерації. Вирішальну роль у поваленні союзного компартійно-радянського центру відіграла Росія, що зайвий раз засвідчило наявність глибоких суперечностей між нею і Центром та невідповідність Радянського Союзу критеріям традиційної або колоніальної імперії.

В другій половині ХХ ст. в умовах СРСР українсько-російські відносини, хоча й були доволі розвинутими, залишалися не формалізованими. Останнє не завадило розширенню взаємозв’язків простих людей, поглибленню реальної дружби двох братніх народів. Проголошення суверенітету Росією 12 червня 1990 р. та Україною 16 липня 1990 р., підписання договору України з Російською Федерацією про співробітництво в листопаді 1990 р. започаткували відродження справжніх рівноправних двосторонніх відносин між нашими державами.

Констатуючи цей факт і зважаючи на досвід 12-річного існування незалежної України, необхідно визнати, що історична перспектива України як самостійної держави залишається поліваріантною.

Можливо, з часом будуть по-іншому оцінені окремі періоди історії України другої половини ХХ ст. Зокрема, саме 50—60-ті рр. назвуть “зоряним часом” українства, часом, коли воно досягло апогею у своєму розвитку в постпереляславський період. Адже потенціал “українськості” України, легалізований в 1917—1920 рр. і помножений на “українізацію” 20—30-х рр., з усією повнотою виявився саме в 50—60-ті рр. На той час по суті три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах (вони становили в різні періоди 60—80 % від усіх шкіл). До того ж саме в 50—60-ті рр. найбільш повно проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, притлумлений в попередні роки сталінським терором і ще не освоєний системою зсередини, як у 70—80-ті рр.

У 50—60-ті рр. “українськість” проникла найглибше в усі пори суспільства, в усі клітинки його життя. І, що важливо, ця маса заявила про себе і на всесоюзному рівні, висунувши в центральне політично-управлінське середовище велику кількість українців і вихідців з України. Стосовно цього періоду, єдиного по суті в радянському ХХ ст., можна говорити з певними умовностями і про наявність української політичної еліти в Україні, хоча і в націонал-комуністичному обрамленні. Не може заперечити цей факт, на наше переконання, і те, що відсоток українців у державно-партійному апараті республіки у 80-ті рр. був вищим, ніж у другій половині 50-х (у 1989 р. — 79 %, а в середині 50-х — 68 %). Адже цілком очевидно, що рівень національної свідомості їх суттєво різнився на користь партійців 50—60-х років.

Українська політична еліта в 1950—1960-ті рр. мала шанси і великі можливості щодо забезпечення самостійного національ-

ного розвитку України, але ними не скористалася, бо світогляд її був обтяжений комуністичними ідеями. До того ж імперські сили, не змігши протистояти поширенню і зміцненню українства внаслідок історичних обставин, продовжували “інтернаціональну” працю. Саме в ці роки під українство було закладено міни уповільненої дії, але страшної сили, які в перспективі могли позитивно вплинути (а так і сталося) на його потенційні можливості. Саме в 50-ті рр. Україна одержала тези ЦК КПРС до 300-річчя “возз’єднання” України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв’язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і “очищений” від корінного населення Крим. Нагромаджений за роки національної революції, “українізації” й десталінізації потенціал українства почав поступово, але безповоротно танути, розчинятися в російсько-імперському просторі. З приходом до влади В. Щербицького українська політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени. Проголошення незалежності і прагнення її затвердити залишило проблему формування національної політичної еліти України як найгострішу проблему її державного самостійництва.